

Denkbeelden van het Nederlandse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog over het na-oorlogse Europa

H.E.E. Vos

Inleiding

In het vroege voorjaar van 1944 kwam ten huize van de secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken te Genève, W.A. Visser 't Hooft, een kleine groep verzetsstrijders uit negen Europese landen bij elkaar. De groep, waartoe ook twee Nederlanders behoorden, kwam in die maanden verscheidene malen bijeen om te praten over het oprichten van een Europese federatie en op 20 mei was het zo ver dat er, na moeizame gesprekken overigens, twee verklaringen konden worden uitgegeven.¹ Het lag in de bedoeling deze zo snel mogelijk naar de belangrijkste verzetsgroepen in de verschillende Europese landen te zenden en, na goedkeuring, over de radio en in de pers aan de bevolking van Europa bekend te maken.

Voorals de zogenaamde tweede verklaring van Genève was belangrijk; deze zou namelijk een soort manifest voor een nieuw Europa moeten worden. Vrede in Europa, meende men, was de sleutel tot vrede in de wereld maar die vrede zou nooit tot stand komen als de dertig Europese staten als soevereine eenheden zouden blijven bestaan. In plaats daarvan zouden de Europese staten met elkaar een federale unie moeten vormen, waarvan ook het verslagen Duitsland deel zou moeten uitmaken. Alleen op deze wijze zou dat land weer aan het Europese leven kunnen deelnemen zonder een gevaar voor zijn omgeving te worden en alleen zo zou men de wederopbouw van het zwaar gehavende Europese continent snel en met succes kunnen volvoeren. Het sprak daarbij vanzelf dat op belangrijke punten, zoals de defensie, de buitenlandse betrekkingen en de onderlinge economische relaties, de soevereiniteit der lidstaten zou worden overgedragen aan de nieuw te vormen Europese regering, die rechtstreeks verantwoording schuldig zou zijn aan de bevolkingen van de verschillende landen. De nieuwe federatie zou haar eigen grondwet, eigen leger en eigen Opperste Gerechtshof hebben en geschillen tussen de lidstaten zouden voortaan in goede harmonie kunnen worden opgelost.

Het initiatief dat leidde tot de verklaringen van Genève kwam onmiddellijk voort uit de ervaringen die men tijdens de oorlog in het verzet had opgedaan. De oorlog had in de ogen van degenen die de verklaringen opstelden het oude statensysteem volledig in discrediet gebracht en de gezamenlijke strijd tegen de Duitsers had zo'n grote onderlinge solidariteit geschapen dat men elkaar ook na de oorlog niet meer kon loslaten. Uit de oorlog zou een nieuw Europa geboren worden.

Niet alleen door de tijdgenoten is het verband tussen de oorlog en een samengaan van Europese landen gevoeld. Ook latere historici hebben betoogd dat er een directe lijn loopt van het Europese verzet naar de Europese integratie na 1945. De belangrijkste studie is in dit verband wel de bronnenverzameling die de Duitse historicus Walter Lipgens in 1968 heeft uitgegeven onder de titel *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940-1945*.² Lipgens, die zelf een overtuigd Europees federalist was, bezocht in de jaren zestig een groot aantal Europese archieven op zoek naar verzetsdocumenten waarin uitspraken over een federatief Europa werden gedaan. De gevonden teksten bundelde hij per land, steeds met een algemene inleiding en toelichtingen per tekst.

Op grond van zijn onderzoek was het voor Lipgens zonneklaar dat het Europa dat de meeste Europese verzetsauteurs wensten een *federatief* Europa was. Alle verzetsauteurs (en deze vertegenwoordigden in dit opzicht weer de bevolking van hun land) schreven vanuit één en dezelfde ervaring, die van de 'Zusammenbruch' van het oude Europa. Had de oorlog aan alle Europeanen niet pijnlijk duidelijk gemaakt dat de afzonderlijke soevereine staten hun burgers niet eens een minimum aan veiligheid en welzijn hadden kunnen garanderen? De Tweede Wereldoorlog was met andere woorden het grote failliet van de nationale staat geworden en daaruit volgde logisch en dwingend de eis tot inperking van de nationale soevereiniteit. Daarbij gingen de gedachten niet zozeer uit naar een losse associatie van Europese staten maar naar 'die entschlossene Einschränkung der Souveränität als solche mittels einer europäischen Föderation, damit den Absolutheitsansprüchen der Staaten der Boden entzogen sei'³. Voor Lipgens was het buiten kijf dat de door vrijwel allen gewenste federatie ook tot stand gekomen zou zijn als de plannen van de geallieerden met betrekking tot Europa en later het Oost-Westconflict dit niet verhinderd hadden. Dat deed zijns inziens evenwel geen afbreuk aan het feit dat in en door de oorlog zich een uiterst belangrijke verandering in het politieke denken van de Europese elite had voltrokken, zonder welke de hele geschiedenis van Europa sinds 1945 niet begrepen kan worden.

Op zijn reis door Europa bezocht Lipgens ook Nederland. Op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie raadpleegde hij (in ijltempo en met grote voortvarendheid, naar men daar later vertelde) een groot aantal illegale bladen en brochures. De Europa-plannen die hij daarin aantrof, stemden in grote lijnen overeen met wat hij ook in andere Europese landen had gevonden. Hier te lande waren vooral de twee grote verzetsbladen *Vrij Nederland* en *Het Parool* de voorvechters van een federatief Europa en hetzelfde kan worden gezegd van het veel kleinere, door Groningse studenten vanaf juli 1943 uitgegeven illegale blad *De Ploeg*. Van de brochures was *Die Wiedergeburt von Europa* het belangrijkste, geschreven door de in 1936 naar Nederland uitgeweken Duitse jood H.D. Salinger onder het pseudoniem HADES. Deze brochure verscheen in het najaar van 1944 en is het omvangrijkste Europa-document dat in de Nederlandse verzetsliteratuur is te vinden. Natuurlijk waren er ook een paar wat Lipgens 'Gegenstimmen' noemde, met name in de illegale bladen *Trouw* en *Je Maintiendrai*. Zij hielden weliswaar niet onverkort vast aan de nationale soevereiniteit maar zagen de toekomstige statenverbanden meer op mondiaal dan op Europees vlak. Toch liet het voorkomen van dergelijke geluiden onverlet dat er ook in Nederland sprake was van een overwegend positieve opstelling ten aanzien van een toekomstige Europese federatie. Zelfs het feit dat er in het laatste jaar van de oorlog steeds meer stemmen opgingen die annexatie van delen van Duitsland door Nederland eisten, deed geen afbreuk aan het algemene beeld.

Dit is in het kort het beeld dat Lipgens schetst van de opvattingen in het Nederlandse verzet over het na-oorlogse Europa. In de rest van dit artikel zullen wij ons bezighouden met de vraag of het beeld dat Lipgens schetste, voor zover het om Nederland gaat, juist is. Was de oorlogservaring bij de auteurs uit het Nederlandse verzet inderdaad rechtstreeks verbonden met plannen voor een federatief Europa? Valt er een directe lijn te ontdekken van het verzet naar de Europese beweging na 1945?

De bronnen

Alvorens wij deze vragen beantwoorden, moet eerst heel in het kort iets gezegd worden over de aard van de gebruikte bronnen: hoofdzakelijk illegale bladen en brochures, in mindere mate teksten die bewaard zijn in het archief van de Zwitserse Weg, de informatielijn die vanuit Nederland via Genève naar de Nederlandse regering in ballingschap in Londen liep en vice versa. Is het juist om net als Lipgens aan te nemen dat de illegale pers 'de' mening van 'het' ver-

zet vertegenwoordigde en kan de illegale pers representatief geacht worden voor wat wij tegenwoordig de publieke opinie noemen?

Over het eerste kunnen wij opmerken dat de grote illegale bladen wel verzetsgroepen om zich heen hadden die, behalve dat zij schreven, ook aan allerlei andere verzetsactiviteiten deelnamen, maar dat er ook zeer vele verzetsgroepen waren die zich *uitsluitend* bezighielden met overvallen, sabotage en wat dies meer zij. Deze groepen hadden vaak een sterk a-politiek karakter en hielden zich, bewust, niet of nauwelijks bezig met het maken van plannen voor de toekomst. Evenzo is het niet juist de mening van de illegale pers voor te stellen als de mening van het Nederlandse volk. De politicoloog Daalder heeft er eens op gewezen dat juist op het punt van de buitenlandse politiek de illegale pers ten dele de ideologische gebondenheid had verloren die nog wel een rol speelde in het denken van het gros van de Nederlandse bevolking.⁴ De illegale pers was niet zozeer representant van de mening van het Nederlandse volk, maar veeleer de 'vormer' daarvan of wilde dat althans graag zijn. Van de grote voorman van *Vrij Nederland*, H. van Randwijk, is de uitspraak bekend dat hij precies wist hoe het Nederlandse volk dacht omdat hij die mening zelf had gemaakt.⁵ Wij weten echter dat een dergelijke voorstelling van zaken overtrokken is. Tot slot moet nog worden opgemerkt dat in de illegale pers een echte gedachtenwisseling meestal ontbrak. Dat gold niet alleen voor de communicatie met het lezerspubliek - dat kon onder de heersende omstandigheden ook niet anders - maar ook voor de communicatie tussen de bladen onderling, in ieder geval voor zover het de toekomst van Europa betrof (af en toe, zeker in de laatste oorlogsjaren, vinden wij wel reacties op het standpunt van de regering in Londen). Bovendien maakte papierschaarste het publiceren van echte uitgewerkte plannen in de bladen onmogelijk. Dat geldt uiteraard niet voor de illegale brochures maar daar gaat het vaak nog meer om meningen van op zichzelf staande personen dan bij de pers al het geval is. Wel weten wij dat er rondom verschillende personen en thema's discussiegroepen zijn geweest, maar hoe die discussies verliepen is vaak niet meer te achterhalen omdat schriftelijke verslagen daarvan, begrijpelijk in die omstandigheden, ontbreken.

Eén schriftelijke bron neemt een heel aparte plaats in (Lipgens raadpleegde deze overigens niet) en dat is de Enquête naar het toekomstig buitenlands beleid die werd georganiseerd door de politieke commissie van de Zwitserse Weg met de bedoeling om 'Londen' te informeren over de meningen over dat onderwerp in bezet Nederland. De ruimte ontbreekt hier om uitgebreid op dit in het Archief van de Zwitserse Weg opgenomen document in te gaan, maar wel kan worden vermeld dat het hier ging om een op typisch Nederlandse wijze opgezette onderzoek. De respondenten waren gekozen uit alle kringen van

de Nederlandse samenleving en zouden met elkaar een doorsnee van de Nederlandse bevolking moeten zijn. Boven de antwoorden, die uiteraard anoniem waren, stond steeds uit welke kring de respondent afkomstig was, wat het materiaal bijzonder waardevol maakt.

Federalisme of functionalisme

Volgens Lipgens klonk er in de Nederlandse verzetsliteratuur één grote roep door om te komen tot een federatief Europa. Wie echter de illegale bladen en brochures doorneemt, merkt al gauw dat hierop wel wat af te dingen valt. Zelfs de meest uitgesproken 'pro-Europese' bladen, *Vrij Nederland*, *Het Parool* en *De Ploeg* waren weliswaar van mening dat de nationale staat als geheel zelfstandige eenheid had afgedaan of op zijn minst verouderd was maar dat betekende niet automatisch dat de voorgestelde grotere eenheden ook meteen de vorm kregen van een volledige politieke en economische *federatie*. Integendeel zelfs. Een dergelijke federatie vinden wij eigenlijk alleen in de brochure van Salinger (maar deze stond toch min of meer op zichzelf) en in de stukken van de historicus Jan Romein, die een beknopte versie van zijn ideeën ontvouwde in *Het Parool*. Maar ook bij Romein is er in feite (nog) geen sprake van een volledige federatie.⁶ Bovendien zou het onjuist zijn te denken dat alleen de genoemde illegale bladen inzagen dat de nationale staten in sommige opzichten verouderd waren; ook elders, bijvoorbeeld in *Je Maintiendrai* was dat het geval, zij het dat daaruit minder vergaande conclusies getrokken werden.

Het is goed ons op dit punt af te vragen wat wij eigenlijk bedoelen als wij ideeën bestempelen als 'federalistisch'. In de meer theoretische literatuur over dit onderwerp wordt vaak een onderscheid gemaakt, als het gaat om methoden om te komen tot integratie, tussen de federalistische en de functionalistische visie.⁷ Bij het federalisme gaat het om een methode van samenwerking tussen verschillende nationale staten waarin de staatsvorming voorop staat. De samenwerking begint met het stellen van een politieke daad: het opstellen van een federale constitutie waarin de macht wordt verdeeld tussen centrale en lokale instanties; elke instelling opereert daarbij autonoom in haar eigen sfeer. In de functionalistische benadering van samenwerking en eenwording is dit begin heel anders gedacht. Hier wenst men alleen op die terreinen regionale (of eventueel verdergaande) samenwerking aan te gaan waar ook gemeenschappelijke belangen aanwezig zijn. Afhankelijk van de reikwijdte van de samen op te lossen vraagstukken zullen die internationale organisaties groter

of kleiner zijn. De functionalistische benadering is dus in wezen zakelijk en a-politiek, in tegenstelling tot de federalistische benadering die bij uitstek politiek is. Tegenover de kunstmatig geschapen politiek-juridische structuren van de federatie stellen de functionalisten het steeds groeiende netwerk van internationale regelingen en organisaties. Nationale soevereiniteit wordt alleen op die gebieden aan een hoger orgaan afgestaan waar dat functioneel is. Maar omdat die gebieden de neiging hebben steeds groter te worden, wordt door de interne dynamiek van het eenwordingsproces de soevereiniteit van de nationale staten wel steeds meer uitgehoud.

Als wij nu nagaan welke van de twee begrippen het best past bij de plannen die tijdens de oorlog in het Nederlandse verzet zijn gemaakt is het zonder meer duidelijk dat verreweg de meeste auteurs, zonder die term te gebruiken, voorstander zijn van een functionalistische benadering. Overal, ook in *Vrij Nederland* en *Het Parool*, vinden we waarschuwingen tegen al te vaste schema's die niet wortelen in de gegeven of gevoelde realiteit. Het absolute, het definitieve, het vastomlijnde en geforceerde werd uitdrukkelijk afgewezen. Als dit ergens mee kan worden geïllustreerd dan is dat wel aan de hand van de reacties van het illegale *Vrij Nederland* op de verklaringen van Genève waar we mee begonnen zijn. Deze reacties zijn net als de reacties van andere bladen te vinden in het archief van de Zwitserse Weg (opvallend is wel dat de reacties van *Het Parool* en *De Ploeg* ontbreken). Zij zijn voorzien van commentaar door Bosch Ridder van Rosenthal die, namens de politieke commissie van de Zwitserse Weg, deze onderneming coördineerde. Dat commentaar op zichzelf is al interessant. Bosch schreef op 21 augustus 1944 dat de beide verklaringen van Genève bij het Nederlandse verzet weinig weerklank hadden gevonden. Hij verklaarde dit uit het feit dat de situatie in Nederland op dat moment zo zorgelijk was dat de gewone dagelijkse besommeringen eigenlijk al meer dan genoeg waren; hij noteerde tevens dat vooral de tweede verklaring zo ver ging op het punt van het afstaan van de nationale soevereiniteit dat men daar ook niet zomaar een uitspraak over kon doen buiten de wettige regering om.⁸

Maar hoe reageerde *Vrij Nederland* op de verklaringen? Het blad stelde vast dat het met de eerste verklaring (een soort algemene uiting van onderlinge Europese solidariteit) volledig in kon stemmen, maar wat de tweede verklaring betreft hechtte men eraan een 'principiële afwijzing' van die verklaring kenbaar te maken, althans in haar huidige vorm. Natuurlijk wilde *Vrij Nederland* graag meewerken aan de bevordering van een Europese doel- en belangengemeenschap maar het blad meende ook 'dat deze vooralsnog niet zulk een alles over-

heerschende beteekenis in het leven van de afzonderlijke Europeesche volken vermogen in te nemen dat de Europeesche staten thans reeds ten haren behoeve volledig afstand zouden kunnen doen van al hun soevereine rechten op militair en economisch gebied'. Vooral zal 'de gemeenschappelijke arbeid aan een gemeenschappelijke taak de vruchtbaarste bodem blijken voor den groei van een georganiseerde Europeesche volkengemeenschap, *welker organen en bevoegdheden zich levensvatbaarder kunnen vormen bij het opnemen van de voor die taak te vervullen functies, dan door eenigerlei theoretische constructie vooraf*' (curs. EV).⁹ Dat de tweede verklaring van Genève in Nederland als Manifest voor een nieuw federatief Europa in de pers gepubliceerd zou worden, was dus uitgesloten.

Het is in dat licht veelzeggend dat het Manifest dat door de Nederlandse illegale pers wel werd uitgebracht (op 15 april 1945, uitgegeven door *Het Parool* en *Vrij Nederland* in een oplage van zestigduizend) de buitenlandse politiek van Nederland pas noemde als negende en laatste punt (de eerste acht punten hadden betrekking op de binnenlandse situatie en op de relatie met de koloniën) en dan bovendien nog in de volgende, vanuit federalistisch oogpunt bekeken, lauwe bewoordingen.¹⁰

'Nederland, eenmaal herrezen, streve naar zoo nauw mogelijke aansluiting bij en samenwerking met andere West-Europeesche mogendheden en werke met volle overtuiging loyaal tegenover de andere volken der wereld mede aan de organisatie van een nieuwe samenleving der volkeren. Het zal daarbij bereid moeten zijn tot zoodanige inperkingen van zijn soevereiniteit als na dezen oorlog van elken Staat terwille van het tot stand brengen van een internationale rechtsorde mocht worden gevraagd...'

Het primaat van het economisch argument

In het bovenstaande is duidelijk gebleken dat men in het proces van Europese samenwerking uiterst behoedzaam te werk wilde gaan en de zaak vooral niet wilde overhaasten. Hoe stelde men zich die langzaam groeiende eenwording van de Europese staten nu meer concreet voor?

In veel artikelen in de illegale bladen werd erop gewezen dat de nationale staten door de snelle technische ontwikkelingen vooral in economisch opzicht te klein waren geworden om op eigen kracht te kunnen functioneren. De groei naar grotere eenheden was dus haast

een natuurlijk gegeven. Bovendien was het ook het terrein van de economie waar men het best met de samenwerking tussen de staten kon beginnen omdat direct na de oorlog de leniging van de economische nood van alle zich dan voordoende problemen het meest nijpend was. Men zou daarbij goed kunnen aansluiten bij de organen die de geallieerden al in het leven hadden geroepen voor onder andere de voedselvoorziening. Hadden tenslotte de Duitsers niet, zij het met geheel andere oogmerken, Europa reeds tot één economisch geheel gemaakt en zouden de gelegde internationale economische contacten niet gemakkelijk kunnen worden omgebogen in de richting van een grotere economische Europese samenwerking en integratie?

Voorzichtig werd door verschillende auteurs gesteld dat ook Duitsland van de nieuwe economische 'ordering' (dit woord gebruikte men veelvuldig en graag) deel zou moeten uitmaken. Als Nederlanders, zo werd betoogd, hebben wij weliswaar een zekere oriëntatie op Engeland, zeker ook gevoelsmatig, maar dat mag geen keurslijf worden daar Duitsland dan als ons natuurlijk achterland verloren zou gaan. Duitsland kon in het nieuwe Europa niet worden gemist, zeker niet als men bedacht dat dit nieuwe Europa binnen korte tijd met Amerika zou moeten concurreren.

Interessant zijn in dit verband ook de meningen die werden geventileerd in de al genoemde Enquête over de buitenlandse politiek door de respondenten uit de kringen handel, industrie en bankwezen. Door enkelen werd economische aansluiting bij Engeland zelfs uitdrukkelijk tegennatuurlijk genoemd; Duitsland is ons natuurlijk achterland. Dat er juist uit deze kringen in latere jaren fervente voorstanders van een verenigd Europa zijn voortgekomen, is bekend. Helaas ontbreken verdere (schriftelijke) bronnen over de wijze waarop in dergelijke kringen tijdens oorlog over het toekomstig Europa werd gedacht.

Dat men vooral aan wilde sluiten bij de concrete economische situatie blijkt ook uit de zeer positieve reacties die in de illegale pers te vinden zijn op de vanuit Londen begonnen Nederlands-Belgische economische samenwerking, die zich het eerst manifesteerde in een monetaire overeenkomst, ondertekend op 21 oktober 1943 door Nederland, België en Luxemburg. Een jaar later volgde de ondertekening van een douane-overeenkomst, die overigens pas op 1 januari 1948 van kracht werd. In de reacties wees men vooral op de perspectieven die de beide overeenkomsten boden voor een verdergaande samenwerking in de toekomst. De betekenis van de verdragen steeg uit boven het direkt economische, in die zin dat men nu ook het hele sociale en economische leven in beide landen op elkaar zou moeten afstemmen, hetgeen op den duur ook een zekere politieke eenheid tussen de betreffende landen zou doen ontstaan. 'Praktisch internationalisme', noemde *Het Parool* het 'ingegeven door de eischen

van de economische realiteit'.¹¹ Maar zelfs op dit beperkte terrein toch ook weer die reserves en voorzichtigheid. Eén van de respondenten van de Enquête waarschuwde tegen de mentaliteit van de Belgen: heeft de praktijk in het verleden niet geleerd dat een Belg een overeenkomst wel sluit, maar niet nakomt?

Annexatie en blokvorming als alternatieven

Wij hebben hierboven gezien dat een principiële bereidheid om tot grotere eenheden te komen bestond bij zeer veel verzetsauteurs, ook bij schrijvers die volgens Lippens tot het kamp van de tegenstanders van een federalistisch Europa behoorden. Indelen van meningen in federalistisch en niet-federalistisch is in de Nederlandse situatie in feite ook niet zinvol. In de eerste plaats omdat zelfs de 'voorstanders' voor het merendeel geen federatie in strikte zin wensten, in de tweede plaats omdat een dergelijke zwart-witvoorstelling juist de interessante overgangen miskent die bestonden tussen degenen die meer en degenen die minder Europese samenwerking en eenwording wensten. Een dergelijke scherpe scheiding tussen voor- en tegenstanders laat geen ruimte voor de mogelijkheid dat de standpunten geleidelijk in elkaar konden overgaan zonder dat er expliciet sprake was van voor of tegen. Kritisch geluiden afdoen als 'Gegenstimmen' is zinloos in de Nederlandse situatie, waarin een uiterst kritische en voorzichtige opstelling over de hele linie aanwezig was. Men hield zich nu eenmaal in hoge mate bezig met de vraag welke *voorwaarden* aan een verdergaande samenwerking op economisch, maar ook op politiek-militair terrein moesten worden gesteld, wilde een dergelijke onderneming enige kans van slagen hebben. Juist op het terrein van politiek-militaire integratie van Europa zijn frappante voorbeelden te vinden die aantonen dat een indeling in voor- en tegenstanders niet juist is.

Voor Lippens was het evident dat de zogenaamde 'annexationisten', die inlijving van delen van Duitsland bij Nederland voorstonden en waarvan er in 1944 zeer velen waren (de illegale pers stond vol van artikelen over annexatie en *Vrij Nederland* wijdde er zelfs een aparte brochure aan, waarin zowel een voorstander als een tegenstander aan het woord kwam), thuis hoorden in het kamp van de tegenstanders van een Europese federatie. Het ging hier immers om een heel verkeerde of liever géén oplossing van het probleem-Duitsland, waarbij wraakgevoelens overheersten. De enige manier om Duitsland onschadelijk te maken was volges Lippens opname van dat land in een Europese federatie.

Zo'n oplossing van het Duitse probleem vinden we, we wezen er al

op, in de brochure van Salinger. Binnen die grote Europese federatie stelde hij echter nog een aantal subfederaties voor van ongeveer gelijke sterkte, die elkaar in evenwicht moesten houden. Het Duitse grondgebied zou worden verdeeld over verschillende van die subfederaties en Nederland zou samen met België behoren tot een statenbond waartoe ook delen van Duitsland zouden behoren. Nu wil het geval dat een vrijwel identieke bond werd voorgesteld door ene Marnix in de brochure *Nederlands na-oorlogse gedaante*. De schrijver zag een soort Nederrijnse bond voor zich, bestaande uit Nederland, België en het gebied Nedersaksen en Nederfranken. Marnix plaatste deze bond niet in een groter geheel, maar meende wel, evenals Salinger, dat het vormen van grotere eenheden (een zijns inziens in de geschiedenis onvermijdelijke tendens) zou voorkomen dat de grote de kleine zouden overvleugelen. Zag Marnix de door hem beoogde Bond nog als een zelfstandige en krachtige internationale factor, niet veel later zou hij als S.J. van den Emden met zijn studiegezelschap 'Neerlands toekomst' terecht komen in de Europese Actie, de vroege Europese Beweging in Nederland. Hoewel we in de vergelijking tussen de brochures van Salinger en Marnix ook weer niet al te ver moeten doorvoeren, is het toch goed om te constateren dat wat twee uitersten lijken, annexatie en federatie, alternatieven zijn die elkaar op sommige punten raken. Van een Nederrijnse bond naar een meer omvattende Europese federatie is welbeschouwd maar één stap.

Annexatie en federatie waren echter slechts de twee uitersten in het scala van opinies over het toekomstige veiligheidsbeleid van Nederland. Tussen een vergroot Nederland en een Europese federatie treffen we nog heel veel tussenoplossingen aan, zoals een militair blok van Westeuropese staten, eventueel uitgebreid met de Scandinavische landen. Ook waren er schrijvers die elke regionale of Europese groepering afwezen omdat zij de voorkeur gaven aan een zuiver mondiale veiligheidsorganisatie, waarin de kleine landen niet het machtselement, maar het rechtselement zouden moeten vertegenwoordigen. We kunnen echter wel stellen dat van alle opties juist het voorstel om te komen tot een militaire aaneensluiting van de Westeuropese staten in Nederland het populairst was. De blokvorming heeft de gemoederen veel meer beziggehouden dan de Europese federatie en het is beslist niet zo dat men deze oplossing accepteerde als een 'second best' omdat een militaire eenwording van geheel Europa door de feitelijke loop der gebeurtenissen en de opstelling van de geallieerden onmogelijk zou zijn geworden.

De discussie over militaire blokvorming begon in Nederland na de bekende rede die de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken in Londen, E.N. van Kleffens, op 28 december 1943 voor Radio Oranje had gehouden. Van Kleffens pleitte in deze rede voor een hechte, op

de integratie van militaire krachten gerichte Atlantische samenwerking, die het Duitse gevaar in de toekomst moest bezweren. De rede heeft in bezet gebied vele tongen losgemaakt en pennen in beweging gebracht. Hoewel men soms wat huiverig was voor een te sterke invloed van de Verenigde Staten, vond men de voorstellen realistisch en dus goed. Overigens zou een klein land als Nederland er wel op moeten toezien dat het machtselement het rechtselement in een dergelijk samengaan niet zou verdrukken. Hier en daar, bijvoorbeeld in *De Ploeg* van augustus 1944, werd er wel op gewezen dat het gevaar nu dreigde dat door het oprukken van de Sovjetunie naar het westen een soort demarcatielijn door of een machtsvacuüm in Duitsland zou ontstaan, maar de meesten lieten het bij deze constatering of spraken het vertrouwen uit dat de geallieerden dit probleem wel zouden oplossen. Slechts enkelen kwamen vanuit de constatering van deze potentieel gevaarlijke situatie tot de eis van een Europese federatie. Als het ergens duidelijk wordt dat Europa bij de verzetsauteurs over het algemeen geen vastomlijnde vorm had, dan is het hier wel. Was men op economische gronden wel genegen Duitsland tot Europa toe te laten, op militaire gronden was men dat nu juist weer niet. Daar gaf men de voorkeur aan een alliantie tegen Duitsland. Slecht een enkeiling, zoals bijvoorbeeld de links-socialistische publicist Sal Tas (later binnen de Partij van de Arbeid een ijveraar voor Europa), zag al een nieuwe vijand aan de horizon opdoemen in de gedaante van de Sovjetunie, waartegen Europa, inclusief Duitsland, zich te weer zou moeten stellen.

De nationale context

Wanneer wij ons bezighouden met de plannen van het Nederlandse verzet ten aanzien van Europa moeten we, behalve met de traditionele opstelling van Nederland in de buitenlandse politiek en met de invloed van de regering in Londen, ook nog rekening houden met een aantal andere zaken. Men bedenke daarbij het volgende: wat er ook over de positie van Nederland in het toekomstig Europa werd gezegd, *nationale* zaken kregen altijd meer aandacht. We zagen al dat in het manifest van *Het Parool* en *Vrij Nederland* de buitenlandse politiek op de laatste plaats kwam en we zien het ook wanneer we in de illegale pers de ruimte vergelijken die artikelen over nationale zaken en stukken over internationale zaken innemen.

Die preoccupatie met nationale kwesties, als het ging om de toekomst, is ook duidelijk te zien aan de gedachtenwisselingen die plaatsvonden tussen de gijzelaars van Sint-Michielsgestel. In het voormalige Klein-Seminarie Beekvliet in deze Brabantse plaats hadden

de Duitsers in 1942 een groot aantal vooraanstaande Nederlanders geïnterneerd.¹² De meesten zouden daar tot de zomer van 1944 verblijven. Als nu ergens een kweekbak voor Europeanen had kunnen ontstaan, dan was het wel dit elite-beraad van geëngageerde, veelal jonge intellectuelen. Maar niets is minder waar. De gijzelaars wierpen zich weliswaar op als vernieuwers, maar dan hoofdzakelijk van het na-oorlogse Nederland. In Sint-Michiëlsgestel werd het initiatief genomen tot de oprichting van De Nederlandse Volksbeweging, die zich tot taak stelde om het verzuilde politieke en maatschappelijke bestel te veranderen. Grotere nationale eenheid als reactie op vooroorlogse politieke verdeeldheid stond daarbij voorop. Onderwerpen die in dit verband ter sprake kwamen, waren het partijbestel na de oorlog, de vorm van de na-oorlogse parlementaire democratie en de toekomstige sociaal-economische ordening. Achtergrond bij de hele discussie vormde het besef dat er, reeds voor het uitbreken van de oorlog, een algemene geestelijke of 'cultuurcrisis' was ontstaan die een uitvloeisel was van de op het kapitalisme gegrondveste maatschappij. Daar stelde men nu het personalistische socialisme tegenover, dat sterk de nadruk legde op de persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu.

Hoe anders was het programma van een groep geïnterneerden op een heel andere plek in Europa, de Italiaanse verzetsstrijders die waren vastgezet op het eiland Ventotene.¹³ Zij kwamen reeds in juli 1941 met een Manifest voor een Europese federatie. Vanuit hetzelfde besef te leven in een cultuur die een crisis doormaakte, legden zij de scheidslijn tussen vernieuwers en behoudenden, niet tussen hen die meer of minder doorbraak van de vooroorlogse politieke verhoudingen wensten, zoals de Nederlandse gijzelaars, maar tussen hen wier belangrijkste doel nog altijd het verwerven van nationale politieke macht was en degenen die zich het scheppen van een supranationale staat tot taak hadden gesteld. De Nederlandse gijzelaars gingen het dus vooralsnog om het drukken van een stempel op de *nationale politiek*.

Eén van de geïnterneerden in Sint-Michiëlsgestel was de latere Europese federalist H. Brugmans, die er regelmatig voordrachten hield over de toekomstige cultuurpolitiek in Nederland. Ook hij goot daarbij nieuwe wijn in het verouderde vat van de Nederlandse nationale staat. Na zijn vrijlating kwam Brugmans met enige geestverwanten terecht in de redactie van *Je Maintiendrai*, dat zij tot spreekbuis van hun ideeën maakten. Ook de latere 'Europeaan' W. Verkade was lid van de redactie van *Je Maintiendrai*. Hij vertaalde Salingers brochure in het Nederlands, maar het merkwaardige is dat daar in *Je Maintiendrai* niets van terug te vinden is. Eigenlijk richtten Brugmans en de zijnen zich pas echt op Europa nadat de doorbraak, die een grote vernieuwing van de nationale politiek had moeten teweegbrengen, bij de

verkiezingen van 1946 mislukt bleek te zijn. Brugmans heeft later ook toegegeven dat hij het bij het verkeerde eind had toen hij veronderstelde dat hij zijn idealen van een samenleving gebaseerd op het personalisme kon verwezenlijken binnen een verouderd kader.¹⁴ Het Europees federalisme gaf hem en zijn geestverwanten een nieuwe start. Overigens moet worden opgemerkt dat deze overstap niet zo vreemd is wanneer men bedenkt dat met name de Franse variant van het personalisme (en Brugmans had in Parijs gestudeerd en was romaanist) wars is van elke vorm van staatsmacht en meer uitgaat van een federatieve opbouw van de samenleving van onderop.

Wat wij hiermee hebben willen aantonen is dat de discussies over vernieuwing tijdens de bezetting in Nederland sterk in het verlengde lagen van de discussies die ook al vóór de oorlog waren gevoerd over de 'cultuurcrisis'. Er lopen veel gedachte- en personele lijnen van bijvoorbeeld het tijdschrift *Het Gemenebest* via de Nederlandse Unie en via de gijzelaars van Sint-Michiëlsgestel naar de Nederlandse Volks Beweging. De periode 1930-1950 vormt op geestelijk terrein eigenlijk één samenhangende periode en de Tweede Wereldoorlog vormt in dit opzicht veel minder een breuk dan Lipgens, en met hem anderen, hebben aangenomen. Pas gebeurtenissen ná de oorlog hebben dit geestelijk klimaat langzaam veranderd en ruimte geschapen voor een Europese dimensie in het denken. We noemden al de mislukte doorbraak, het groeiende Oost-Westconflict en de steeds heviger wordende Koude Oorlog, maar te denken valt ook aan de beginnende dekolonisatie van de Indische Archipel.

Dat laatste verdient nog enige aandacht. Vooral in *Trouw* en *Je Maintiendrai*, en dan voornamelijk in de artikelen van J.P. Smidt, zien we dat de relatie die Nederland onderhield met zijn koloniën maakte dat het deelnemen aan een Europees verband niet alleen ongewenst, maar zelfs onmogelijk werd geacht: 'Hoe wil men een land als het onze, dat zijn grondgebied over vier werelddelen verspreid heeft, dwingen in het keurslijf van een 'Europeeschen Statenbond', terwijl juist in en door dezen oorlog de nauwe verbondenheid der verschillende gebiedsdelen zich sterker dan ooit doet gevoelen', vraagt *Trouw* zich in augustus 1944 af. En is het eigenlijk wel zo noodzakelijk dat Nederland zich bij de andere Europese landen aansluit, daar het toch kan spreken namens de zeventig miljoen inwoners van het Gemenebest en het zo als 'middelgrote' mogendheid aardig zijn partijtje in de internationale politiek kan meeblazen, zo stelt men in *Je Maintiendrai* van maart 1945. *Trouw* en *Je Maintiendrai* spraken hier ongetwijfeld de mening uit van zeer veel Nederlanders in die tijd. Pas het verlies van Indië, waarbij zowel aanvoer van grondstoffen als afzetmarkten wegvielen, zal voor deze Nederlanders de belemmering hebben weggenomen om echt 'Europees' te denken.

Conclusie

Als wij nu de balans opmaken van wat de Tweede Wereldoorlog heeft opgeleverd aan gedachten en plannen ten aanzien van Europa, dan kunnen wij stellen dat er weliswaar onder de druk van de bezetting veel is nagedacht over het toekomstig Nederland, maar dat nationale overwegingen de overhand hadden en dat deze nationale gerichtheid ook de ideeën over de positie van Nederland ten opzichte van zijn Europese burens sterk heeft bepaald. Waar wij voorstellen voor een samengaan van Nederland met andere landen aantreffen, krijgt dat samengaan in verreweg de meeste gevallen niet de vorm van een federatie, maar hooguit van een pragmatische en praktische samenwerking, en dan met die landen en op die punten waarop men al iets gemeenschappelijks had. Die samenwerking kreeg bovendien andere gedaanten al naar gelang men economische of militaire aangelegenheden behandelde. Men dacht eerder functionalistisch dan federalistisch en blokvorming stond meer in de belangstelling dan de vorming van een Europese federatie.

Anders dan Lipgens heeft betoogd, loopt er dus geen directe lijn van de denkbeelden van het verzet over de na-oorlogse samenleving naar de Europese beweging die ook in Nederland na de oorlog wortel heeft geschoten. Voor zover er in Nederland sprake is geweest van een ervaring van 'Zusammenbruch', zoals Lipgens die voor andere landen aanwijst, lag deze voor de tijdgenoten in het verlengde van een cultuurcrisis van de jaren dertig en betrof deze niet de nationale staat als zodanig, maar de politiek-maatschappelijke orde in Nederland. Als reactie daarop probeerde men dan ook eerst vernieuwing tot stand te brengen in nationale kaders of in internationale verbanden die aansloten bij bestaande relaties. Pas toen na de oorlog door tal van omstandigheden deze weg geblokkeerd bleek, kreeg het denken over vernieuwing een duidelijk Europese dimensie.

Noten

1. De verklaringen zijn opgenomen in: W. Lipgens, *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940-1945* (München 1968) 392-398.
2. Ibidem.
3. Ibidem, 16.
4. H. Daalder, 'Nederland en de wereld: 1940-1945', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66 (1953) 196.

5. G. Mulder en P. Koedijk, *H.M. van Randwijk. Een biografie* (Amsterdam 1988) 296.
6. J. Romein in *Het Parool* van 10 september 1943.
7. Zie onder andere: M. Hodges ed., *European integration. Selected readings* (Harmondsworth 1972) 12-28 en H.J. Harrison, *Europe in question. Theories of regional international integration* (Londen 1974) 27-74.
8. Archief 'Zwitserse Weg', Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam.
9. Ibidem.
10. De tekst van dit Manifest is te vinden in: *Het woord als wapen. Keur uit de Nederlandse ondergrondse pers 1940 - 1945* (Den Haag 1952) 305-311.
11. *Het Parool* van 8 augustus 1944.
12. Zie hiervoor: M. Keizer, *De gijzelaars van St. Michelsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan de Rijn 1979).
13. W. Lipgens, *Europa-Föderationspläne*, 36-44.
14. H. Brugmans, 'Het begin van een beweging', in: H.W.J. Aben ed., *Europa in beweging* (Den Haag 1968) 12.